

سیری در اندیشه سیاسی عرب

از حمله ناپلئون به مصر تا جنگ جهانی دوم

نوشته

حمید عنایت

مؤسسه انتشارات امیرکبیر

تهران، ۱۳۹۱

عنايت، حميد، ۱۳۶۱-۱۳۶۱.
سیری در اندیشه سیاسی عرب: از حمله نابليون به مصر تا جنگ جهانی دوم / نوشته حميد عنايت.
- تهران: اميرکبير، ۱۳۷۰.
شانزده، ۳۰۹ ص، مصور، نمونه، عکس.

ISBN 978-964-00-0280-3

چاپ يازدهم: ۱۳۹۱.
کتابنامه: ص. ۲۹۷-۲۸۹]. همچنين به صورت زيرنويس.
۱. علوم سياسی - کشورهای عربی - فلسفه. ۲. کشورهای عربی - سياست و حکومت - ۱۸۰۰ م.
۳. اصلاح طلبان - مصر. ۴. تجدد کشورهای عربی. ۵. استعمار زدايي - کشورهای عربی. ۶.
روشنفکران - کشورهای عربی. ۷. اسلام - تجدد حيات فکری. ۸. روشنفکران دينی - کشورهای
عربی.
۱۳۷۰ ع ۵ ی ۸۸۱ / ج ۱
کتابخانه ملی ايران
۳۲۰/۹۱۷۴۹۲۷
م ۷۰-۴۰۵۵

شابک ۹۷۸-۹۶۴-۰۰-۰۲۸۰-۳

مؤسسه انتشارات اميرکبير

تهران: خيابان جمهوری اسلامی، ميدان استقلال، صندوق پستی: ۱۱۳۶۵-۴۱۹۱

سیری در اندیشه سیاسی عرب

© حق چاپ: ۱۳۵۶، ۱۳۹۱. مؤسسه انتشارات اميرکبير www.amirkabir.net

نوبت چاپ: يازدهم

نویسنده: حميد عنايت

چاپ و صحافی و ليتوگرافي: چاپخانه سپهر، تهران، خيابان ابن سینا (بهارستان) شماره ۱۰۰

شمارگان: ۱۰۰۰

بها: ۶۸۰۰۰ ريال

همه حقوق محفوظ است. هرگونه نسخه برداری، اعم از زيراکس و مارنويسی، ذخيره کامپيوتری،
اقتباس کلی و جزئی (به جز اقتباس جزئی در نقد و بررسی، و اقتباس در گروه در مستندنويسی،
و مانند آنها) بدون مجوز کتبی از ناشر ممنوع و از طريق عراج قانونی قابل بيجبری است.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
یازده	سخنی در موضوع و روش کار

بخش نخست: پیش درآمد روزگار نو

۱	زمینه فکری
۹	زمینه اجتماعی
۱۲	پیشگامی مصر
۱۶	وضع شام

بخش دوم: پیروی از تمدن عرب

۲۷	طهطاوی
۳۸	آغاز کوشش روشنفکران
۴۰	يعقوب صنوع
۴۵	شیللی شمیل
۵۴	طه حسین
۵۷	فی الشعر الجاهلی
۵۹	مستقبل الثقافة فی مصر
۷۱	الفتنة الكبرى

بخش سوم: تجدد فکر دینی

۷۷	سیدجمال‌الدین اسدآبادی
۸۷	حقیقت مذهب نیچری
۹۸	عروة الوثقی
۱۰۴	پاسخ به رنان
۱۱۳	میراث سیدجمال‌الدین
۱۱۴	شیخ محمد عبده
۱۲۰	حبش عربی
۱۲۲	عبده و عربی
۱۲۳	گرایش عبده به اصلاح اجتماعی
۱۲۸	عبده و غرب اندیشه‌های اجتماعی عبده:
۱۳۱	۱- ریشه‌های عموم
۱۳۷	۲- دین و اصلاح اجتماعی
۱۴۴	۳- دین و اخلاق
۱۴۸	عبده و سیاست
۱۵۶	محمدرشید رضا
۱۶۰	عبدالرحمن کواکبی
۱۶۲	طبایع الاستبداد
۱۷۴	ام‌القری
۱۷۹	کنگروه‌های اسلامی
۱۸۲	علی عبدالرازق
۱۸۳	الاسلام و اصول‌الحکم

بخش چهارم: وطن‌پرستی مصری

۱۹۵	الکلم الثمان
-----	--------------

۱۹۶

مصطفی کامل

اندیشه‌های سیاسی مصطفی کامل:

۲۰۱

۱- دربارهٔ مناجیم وطن و ملت

۲۰۴

۲- رابطهٔ دین و ناسیونالیسم

۲۰۵

۳- دربارهٔ تمدن غربی

۲۰۹

احمد لطفی السید

۲۱۲

هویت مصری

۲۱۳

ستم ترکان

۲۱۶

پایه‌های ملیت

بخش پنجم: فرجام راه، آیین یگانگی

۲۲۸

نجیب تازیری

۲۳۵

عرب و یهود

۲۴۰

اخوان المسلمین

۲۴۲

استعمار غرب

۲۴۶

اوضاع اجتماعی و اقتصادی

۲۴۸

موانع یگانگی

۲۵۰

آیین یگانگی

۲۵۲

عبدالرحمن البزاز

۲۵۴

ساطع الحصری

پیوستها

۲۶۵

پیوست ۱

۲۶۵

الف- شعر شبلی شمیم، در ستایش حضرت محمد «ص» و قرآن

۲۶۷	ب- سخن شبلی شمیل، درباره امام علی بن ابیطالب «ع»
۲۶۷	پیوست ۲- درباره مذهب سیدجمال‌الدین اسدآبادی
۲۷۱	استناد اول
۲۷۱	استناد دوم
۲۷۲	نظریه شیخ آقا بزرگ تهرانی
۲۷۹	پیوست ۳- درباره آراء علی عبدالرازق مصری
۲۸۰	مسئله نخست
۲۸۱	مسئله دوم
۲۸۳	مسئله سوم
۲۸۴	مسئله چهارم
۲۸۵	مسئله پنجم
۲۸۶	مسئله ششم
۲۸۹	کتابنامه
۲۹۹	فهرست راهنما

سخنی در موضوع و روش کار

موضوع این کتاب، بررسی و سنجش اندیشه‌هایی است که زمینه جنبش سیاسی ملت‌های عرب را در زمان ما فراهم کرده است. پیدایی و بارآوری این اندیشه‌ها نزدیک به يك قرن و نیم - از حمله ناپلئون به مصر تا حدود جنگ جهانی دوم - زمان گرفت و چارچوب زمانی پژوهش ما نیز همین دوره است. نام عرب، ملت‌های بسیاری را دربر می‌گیرد ولی در این کتاب، ما بیشتر به مصر و آن بخش از شام (با به اصطلاح نویسندگان اروپایی «سوریه جغرافیایی») که امروزه به نام سوریه و لبنان شناخته شده است نظر داشته‌ایم.

در این باره که به مصر و شام، پیشگام جنبش عرب بوده‌اند در بخش نخست کتاب سخن خواهیم گفت. ولی بررسی این جنبش را از آن رو با حمله ناپلئون به مصر آغاز کرده‌ایم که این کشور پیش از سرزمین‌های دیگر عرب با غرب پیوستگی یافت و به خود آمد. از سال ۹۲۲ هجری/ ۱۵۱۷ میلادی که دستگاه ممالیک مصر برچیده شد و عثمانیها جای ایشان را گرفتند، مصر همچون سرزمین‌های دیگر عرب نشین در بیخبری و تاریک اندیشی به سر می‌برد. راست است که پیش از حمله ناپلئون، تلاشهایی در شام در راه پیشرفت فرهنگی و اجتماعی صورت گرفته بود، چنانکه در قرن هفدهم امیر قسطنطین بنانی به دولت‌نشین توسکانی سفر کرد و در بازگشته گروهی از مهندسان ایتالیایی را با خود به لبنان آورد، و نیز در گسترش پیوندهای بازرگانی با کشورهای مدیترانه کوشید، یا در سال ۱۶۱۰ نخستین چاپخانه به لبنان آورده شد. یا بطور کلی، آرزوهای اصلاحی برخی از فرمانروایان عثمانی همچون سلطان سلیم سوم در پایان قرن هیجدهم و پس از آن سیاست «تنظیمات» در قرن نوزدهم خواه ناخواه به گسترش اندیشه پیشرفت، هر چند به گونه‌ای مبهم، در میان ملت‌های زبردست یاری رساند. ولی هیچیک از آن تلاشها به اندازه حمله

و سنوسی در شمال آفریقا تظاهر پیدا کرد. ولی پس از یکچند با آگاهی از جریانهای بزرگ فکری زمان، از آنها جدایی گرفت و شکل هوشیارانه‌تری یافت. آنگاه ضرورت آمیختن ایمان دینی با آگاهی عقلی و شناخت علمی جهان و نقد باورهای توده و پیکار با نادانی و خرافه و ستم‌پذیری را شعار خود قرار داد. از میان نواندیشان، گروهی از دین به سود سلطان عثمانی و نگاهداری آن در برابر غرب بهره بردند، گروهی دیگر آن را در خدمت جنبشهای سیاسی عرب به کار گرفتند و گروهی نیز خواهان جدایی دین از سیاست شدند. ولی روی هم رفته چون پیکار با استعمار، عاجل‌ترین فریضه مسلمانان می‌نمود، تجددخواهی بیشتر در مسیر کشاکشهای سیاسی افتاد و از اینرو هیچگاه برای واقعیت دادن به آرزوهای خود، از جمله تأمل و نظر در مسائل عقلی و ریشه‌کن کردن خرافه و نادانی و تقلید کورکورانه، فرصت کافی نیافت.

با فرارسیدن جنگ جهانی نخست، این تلاشها و جنبشها با همه ناتوانیها و کاستیهای خود در جنبش عرب برای یگانگی درهم آمیخت و بدینسان توانست در میان طبقات متوسط شهرنشین از هر سلیقه و مشرب پیروان فراوان بیابد. هدف اصلی این جنبش در آغاز مبارزه با استعمار انگلیس و فرانسه بود، ولی بزودی مقاومت در برابر تجاوز صهیونیت نیز بر آن افزوده شد. لیکن همین آمیختگی جریانهای فکری گوناگون و گاه ناهمساز (فرنگی مآبی و میهن پرستی، آزادیخواهی و تلاش برای ایجاد حکومت نیرومند و متمرکز، تجددخواهی دینی و اعتقاد به جدایی دین از سیاست) سبب شد که جنبش در درون خود به تناقضهایی دچار شود و زمینه جداییهای تازه‌ای گردد. وانگهی آنچه به اصطلاح آرومندان یگانگی، «اتحاد عرب» نام دارد و بطور نظری همه مردمان عرب را در برمی‌گیرد، در واقع از جمله به‌ملتهای جدا از هم (به عربی «شُعوب» جمع شُعْب) تقسیم شد که هر یک آرزوها و دشواریها و ویژگیهای اجتماعی و اقتصادی و تمصبهایی خاص خود داشت. اگر بر این تناقضها و جداییها، فتنه‌انگیزیهای قدرتهای بزرگ جهانی رانیز بیفزاییم، موانع اصلی یگانگی عرب را فهرست‌وار بر شمرده‌ایم.

یکی از کمبودهای اساسی محیط فکری ما در ظرف نیمقرن اخیر، بیخبری از جریانهای فکری در کشورهای مسلمان است. این بیخبری گذشته از علل سیاسی، ریشه‌های فرهنگی نیز دارد. شیفتگی سطحی بیشتر با سوادان ما به اندیشه‌های غربی و ییزاری آنان از هر آنچه بوی کهنگی و دیرینه دوستی بدهد، بیگمان يك علت عمده آن است، ولی از تعصبات مذهبی نیز که بر پراکنده‌گی و پند دستگی ملت‌های این منطقه افزوده است غافل نباید بود. ضرورت آگاهی از آنچه در ذهن نویسندگان ملل همسایه ایران در زمینه سیاست و اجتماع گذشته است و می‌گذرد از باب اظهار فضل و تفاخر به معلومات نادر نیست. در ظرف بیست سال اخیر در ایران، از تأثیر فرهنگ غرب بر فرهنگ ملی و «غرب‌زدگی» ما ایرانیان سخن بسیار گفته شده است. آنانکه در این بحث، صمیمیتی داشته‌اند و آنچه نوشته‌اند برای پسند کهران یا مهتران نبوده است، در ارزیابی خود از فرهنگ غربی بیشتر بر آثار سطحی آن در اندیشه روشنفکران و زندگی سیاسی و اجتماعی تکیه کرده‌اند.

ولی چیزی که در پژوهش‌های نویسندگان ما اغلب نا گفته مانده، آزموده‌های ملت‌هایی بوده است که وضعی همانند ما در گذشته نزدیک داشته‌اند و زودتر از ما با فرهنگ غرب ارتباط پیدا کردند و درباره‌ای موارد نیزمانی آن را با دیدی انتقادی‌تر از ما دریافتند. آگاهی از داوریه‌های نویسندگان این ملتها در زمینه تمدن و فرهنگ غرب، هر اندازه اندیشه‌های آنان گاه خام و ساده دلانه بنماید، می‌تواند دست کم معیار واقعی‌تری در بحث‌ها به دست ما دهد تا باز گویی سخنان شینگلر و توین بی و هایدگر و مارکوزه و جز اینان. این سخن به معنی انکار ضرورت شناخت دقیق و عمیق اندیشه غربی نیست. ولی مشکل آنجاست که روشنفکران ما گاه ضرورت این شناخت را (که در آن سخت کوتاه آمده‌ایم) با تقلید یا پیروی نیندیشیده (تالیفی) فکری و ذوقی غرب (که در آن به افراط گراییده‌ایم) اشتباه می‌کنند. غرب‌زدگی نه در ترجمه درست آثار بزرگ فرهنگ غربی بلکه در آشنایی ناقص با آنها و تقلید دزدانه از سرمشق‌های فکری غرب با «برچسب» ملی در چاره‌اندیشی‌های

سیاسی و اجتماعی است.

روش اساسی کار ما در این کتاب، بررسی اندیشه‌هاست نه نقد آنها، با اشاره‌هایی به زمینه اجتماعی و اقتصادی مسائل، و این روش از آن‌روز ضرورت داشته است که با پیشینه‌ای که به اختصار گفته شد بسیاری از اندیشه‌گرانی که از آنها سخن خواهیم گفت در ایران ناشناخته یا کم‌شناخته بوده‌اند. و این حال، هرگاه عقایدی که موضوع بحث بوده یا تاریخ اندیشه اجتماعی در میان ایران مناسبتی داشته است به اجمال به نقد آنها پرداخته‌ایم.

ماخذ ما در بیشتر جاها کتابهای دست‌اول نویسندگان عرب بوده است، مگر در چند جا که به چنین کتابهایی دسترسی نداشته‌ایم و ناگزیر از منابع دست دوم، خواه عربی و خواه غربی، یاری جسته‌ایم. غریبان چون در ظرف دوران اخیر در حوزه امپراتوری عثمانی و سپس ملت‌های سنی‌مذهب و بویژه عرب گرفتاریها و سوداها می‌داشته‌اند، درباره تاریخ و اجتماع و فرهنگ آنها کتابهای مفصلی نوشته‌اند که هیچ پژوهنده‌ای از آنها بی‌نیاز نیست، به شرط آنکه هیچگاه به آنها اعتماد مطلق نکند. چون در بیشتر کتابهایی که ماخذ ما برده است تاریخ رویدادها اغلب به گاهنامه میلادی گزارش شده است ما نیز چنین کرده‌ایم، ولی گاهگاه از برای مقایسه، سالهای هجری را نیز آورده‌ایم.

به دوست دانشمند، محمد رضا حکیم، که کتاب راست‌ساز روی دقت و دلسوزی خواند، و نکته‌های سودمندی را برایم یادآورد، و مخصوصاً مرا به یافتن نوشته‌های شیعه درباره وهابیان راهنمایی کرد، و از همه مهمتر پیوست سودمندی بر کتاب نوشت، بسیار مدیونم.

از خانم نرگس نامدار که فهرست نامها و کتابنامه را از روی پانویسها فراهم کرد، و آقای حسین مشتاق که در امور چاپ از هیچگونه ریش دروغ نکردند بسیار سپاسگزارم.

حمید تنایت

مهر ۱۳۵۵

شانزده